

összegyűlt vagyonnal, kapzsiságunkban még többet akartak. Alig járt ki pár osztályt a fiú, még a serdülőkorban sem engedték pihenni, hanem még ezt a kényes korszakot is a pénzharácsolásra szerették volna felhasználni a szülők. 1928-ban Londonba hurcolta papája a rövidnadrágos kis fiút, ahol mélabús négerdalokat énekelt és négertáncokat lejtett. A lapok azt írták róla, hogy finom arcocskáján látszott az undor, azaz papája business-szelleméről való véleménye. A félig telt ház miatt másnap már Párisba hajózártak át. A nagyobb siker kierőszakolása céljából egy kis humort is vegyítettek a számok közé. Az apa rákönyökölt a fiú vállára s a fiú rászólt: Papa ne támaszkodj rám! — Miért ne támaszkodjam, amikor már tíz éve ezt csinálom. — Arra célzott, hogy már tíz éve él a család a kis fiúból. Fagyosan fogadta a közönség ezt is, sőt a lapok egyenesen megírták, hogy épen eleget támaszkodtak már a kapzsi szülők rá, épen ideje volna már abbahagyni. Ez a születői kapzsi önzés tényleg annyira elfajult már, hogy mind gyakrabban hallunk és olvasunk olyan esetekről, amikor hatósági beavatkozás válik szükségessé.

Hajós Elemér.

IRODALOM.

Unitárius pedagógia és transzilvanizmus. A természetben nincsen ugrás és a szellem életében nincsen kihagyás. Még a legsötétebb idők is érelik az elvetett magokat és tartalékul elraktározzák a századokon át garmadába gyűlt termést. Az utolsó évtizedeknek is ez a tanulsága. Politikai történelmi katasztrófák érték a magyarságot egyénenként és tömegenként, de mivel a szellem életét nem lehet megszüntetni, a magyar szellemtörténet egysége mégsem szakadt meg, inkább — ha keresgélések, tévedések, tapogatózások, hősi próbák után is — önmagára ébredt s jobban felismerte speciális és *általános* feladatait. A két feladat szervesen összetartozik, de súlyos próbák kellettek hozzá, hogy ezt az összetartozást felismerjük. Az ilyen feladathoz önmagunk becsületes revíziója kell, történelmi ismereteink szigorú újraélése, ítéleteink új felmérése, egy új szintézis, mely élesen megvilágítja a múltat, az életmozaik részleteinek szerepét, hogy annál inkább tudatosakká váljanak az általános célok.

A válságos korszak a sajátos felismeréseket és a nagy szintéziseket szokta felvirágoztatni. A magyar szellemtörténet is ezt a folyamatot mutatja az utolsó másfél évtized alatt. Irodalmi, társadalmi, politikai, művészeti felfogásban az elszakadt területeken új ízek és színek mutatkoztak meg: az elszakadt néprészek eddig lappangó sajátosságai. Felvidék—Erdély—Délvidék: mind különös értékeket reveláltak s így más-más relációt mutattak az általános magyar szellemhez. Talán nincs vagy nem volt külön neve minden ily sajátos lelkiségnek, de mégis megvolt. Talán Erdélyben leginkább, mely századok távolából hozta a nagy történelmi szerepet, mely nemcsak önmaga érdekeinek, de az egyetemes magyar szellemnek megélésére és kifejezésére tette képessé.

A transzilvanizmus élő valóság. Húsz évvel ezelőtt mondta *Ady Endre* e sorok írójának: ha öt percig beszélget valakivel, megismeri, erdélyi-e vagy nem? Leginkább az irodalom mutatta meg a transzilvanizmus élő valóságát. Írók és irodalom-

történészek sokat vitatták e kérdést és egyikük sem kételkedett benne, hogy az erdélyi látásmód valami más, valami eredeti szint ad az irodalmi termékeknek.

Gál Kelemen két hatalmas kötetből álló könyve* beszédes bizonyítéka annak, hogy mint a magyar szellemtörténet egyéb részeiben, úgy a *pedagógiában is van bizonyos transzilvanizmus*, mely átgyúrja erejével s más színűvé, más ízűvé teszi s a héthegyek tradíciójához alakítja, amit máshonnan átvett. *Ennek a transzilvanizmusnak különös kifejezője az unitárius pedagógia*. Különös, mert egészen erdélyi termék. Különös, mert kifejezetten és tudatosan tükrözi azt a lelkiséget, melyet *Dávid Ferenc* szuggesztív egyénisége determinált s melynek hatását a dési hitvallás, *Szentábrahám Mihály*, *Ferencz József* koncepciói sem tudták módosítani. *Különös* ez az unitárius pedagógia, mert egészen Erdély termelte ki, (az angol és amerikai kapcsolatok csak a 19-ik század elején kezdődnek) és *universális***, mert mindég tudott reagálni az új eszmeáramlatokra s magába tudta olvasztani, akár az erdélyi katolikus iskolákból áradtak felé, akár az erdélyi református intézetekből s még az idegencélú reformkísérletekből is — amelyek ellen küzdött — fel tudta használni s az élő élet részévé tenni, ami igazán érték.

Az unitárius pedagógiának kemény történeti leckéket kellett kiállnia. Eltekintve *Dávid Ferenc* életének diadalmas korszakától, melyet *János Zsigmond* pártfogása segített kivirágozni, sok üldözésen, sok elgáncsoláson kellett átmennie s „megélni“ csak nagy körültekintéssel tudott. Figyelnie kellett Erdély sokrétű felekezeti érdekére, az európai eszmeáramlásokra, az uralkodóház szempontjaira, s a *Dávid Ferenc* determinálta hagyományokra. *Nagyon erdélyinek és nagyon európainak* kellett lennie egyszerre. Részletmunkák apró műveleteit és fogalmak összegezését egyszerre kellett végeznie.

Erről az igazán transzilvanista pedagógiáról sokoldalú képet ad az a két-kötetes, eredeti forrástanulmányokon alapuló, de egyben forrásul is szolgáló hatalmas munka, melyet *Gál Kelemen* végzett, mikor a kolozsvári unitárius kollégium történetét megírta. Ez a heroikus mű a szerző egyéni szempontjából is szinte megdöbbentően impozáns dokumentum. *Gál Kelemen* eddig is művelője volt a pedagógiai irodalomnak, de tulajdonképeni irodalmi munkásságánál mégis jelentősebbnek látszott az a gyakorlati munka, melyet mint tanár, igazgató és iskolaszervező végzett. Ezzel a munkájával — mely akkor is derék munka volna, ha tízed-magával végzi — egyszerre ránk döbbsent azzal a felfedezéssel, hogy gyakorlati szervező munkája mellett a pihenés óráiban sem pihent, hanem átélte Erdély pedagógiai életének jellemző mozzanatait, áttanulmányozta az unitárius hitrendszer és iskolafejlődés minden fázisát s most, hetvenedik éve felé, az örök fiatalság szimbolumaként ajándéku adja a munkáját. Hogy sokat ad, azt maga is érzi, s mégis úgy sejtí, hogy keveset, hogy némely, pl. egyháztörténeti vonatkozásban még többet kellett volna feltárnia.

Tény, hogy a cím kevesebbet mond, mint amennyit a mű ad.

Az *első kötet* öt nagyobb részre oszlik: ezek az óvári, piaci, magyar utcai, Szent-

* *Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568—1900). I. 1—566 l. II. 1—585. Minerva rt. k. 1935. Studium főbizománya Bpest.*

** Az erdélyi szellem *különös* voltára l. *Ravasz László*: Van-e székely lélek? c. cikkét. (Napkelet 1932. III.) s *Dávid Ferenc* univerzalizmusára *Iván László*: *Dávid Ferenc* arca a szellemtudományi lélektan tükrében, Cluj 1935.

péter-külvárosi iskolák történelmét tárgyalják, az ötödik rész ezek igazgatását (felügyelet, tanárképzés, lelkészképzés, köztanítók, oskolamesterek ügye stb.)

Gál Kelemen a mult iránti kegyeletes kötelességnek tartja, hogy annak eseményeit a ma küzdő nemzedék elébe tárja, hogy a történelem így valóban az élet mestere legyen. Missziónak érzi ezt a munkát és valóban: a mai nemzedéknek szüksége van rá, hogy Gál Kelemen könyvén át tekintsen Erdély multjába. Mert azt tán előre se kell bocsátani, hogy e könyvben *sokkal többről van szó, mint csupán az unitárius kollégium történetéről*. Az iskola már a múltban is a társadalmi élet vetülete volt és Gál Kelemennek is Erdély multját kell felvetíteni, hogy a kolozsvári kollégiumnak nemcsak létezését, de igazi értelmét is lássuk. Vissza kell mennie egészen III. Béla idejéig, amikor a Benedek rendnek volt Kolozsvárt iskolája, mely aztán a dominikánusok kezébe kerül, megvilágítani a kort, melyben még túlnyomóan katolikus a város is, iskola is, a reformáció küzdelmeit, *Heltai* szereplését és felülkerekedését, aki *Vizaknai* Gergelyt hívja meg rektornak, kinek a keze alul kerül ki Dávid Ferenc, aki püspöknek választatván, Basiliust hívja meg tanítótársának. Az iskola munkája megoszlik Dávid Ferenc és az az új rektor között, de itt már — a reformáció nyugtalan századában vagyunk — vélemények megosztásáról is van szó. Az iskola a vallásos meggyőzések szolgálatában áll s a vallásos meggyőzések ebben az időben alakulnak ki az eszmék születésének szeszélyes, viharos útján. 1566-ban Dávidnak már vallásos kételyei vannak, és *Károlyi* az iskola igazgatója, vitába száll a nyugtalan lelkű plébánossal s a vita eredménye, hogy Dávid veszi át az iskola igazgatását. — A vita a nép között is elterjed és 1566-ban, mikor Dávid és hívei unitáriusok, már *nemzeti szempontok is vegyülnek a vallásiak közé*. A királyi törvényszéknek kell kimondani, hogy „magyar rektor után szász rektor következzen” és hogy „egyik pap a másikat a szószékből ne vagdalja”. Érdekes folyamat áll be, mely Erdély későbbi történetére is ráütötte bélyegét: a szász egyetem kötelezővé tette a lutheri vallást, mely *a faj erőssége lett*, míg Dávid unitarizmusát a magyarság szívtá fel. Biztos, hogy a magyar és szász néplélek mélységeiben kell keresni e tény végső magyarázatát, de az is kétségtelen, hogy a fejlődés későbbi folyamán a vallási ellentétek faji ellentétet is takarnak vagy tárnak fel. Ez az ellentét más iskola életében is mutatkozik; ha magyar diákok vetettek tomlócbe, a senior szász noviciust vesz igénybe e művelethez, ha szászt-, a senior magyar noviciust hívott fel erre. A jövedelem és adományok elosztása miatt is sok a viszály a magyarok és a szászok között.

Az ellentétek, az iskola nehézségei még jobban kiélesednek János Zsigmond halála után az új éraban, Báthori alatt, aki a katolicizmust is, a társadalom rendjét is féltette az unitáriusoktól, megfilitotta vallásos könyvek nyomtatását, sőt a gyulafehérvári nyomdát is elvette. Minél jobban közeledik Dávid Ferenc az antitrinitárius álláspont nyílt vallásához, annál jobban megnőnek az iskola küzdelmei is, sőt annak működésében néhány évi szünet is áll be. (1593—1605) János Zsigmond halála után tanítókbán nagy hiány mutatkozik, ami egyrészt a megváltozott politika következménye, másrészt annak a nagy riadalomnak, mit Dávid Ferenc elítélése okozott. „Deákoknak kell rektorként működni és rektorokat keresve se lehet találni. Idézzünk néhány sort akkori jegyzőkönyvekből: „Vették észre városul, minémű nagy gondviselatlenség van a scholában a tanítók miatt, ki immár ugyan egynehány időtől fogva volt, hanem az jött immár be, hogy tanítványok tanulásnak okáért a jezsuitákhoz mennek; kéri azért a tanácsot, hogy erre legfőbb gondot viseljenek s a scholának látogatására maguk közül kettőt válasszon ökegyelmek, kik minden hónapban meg-

látogassák és a hányag tanítót megdorgálják“. Ezen 1585-ik évi panasz után az 1588. júl. 8-i közgyűlés jegyzőkönyvében ismét panasz hallatszik: „a schola is lektor nélkül szűkölködven immár majd két esztendőtlől fogtán pusztulásba kezdett ereszkedni“.

Ha Dávid Ferenc eliteltetését megérezte az iskolaügy, annál jobban gyengült az halála után. Dávid papi és reformátori munkája sokkal jobban igénybe vette idejét és energiáját, mitsem hogy egész tanrendszert dolgozhatott volna ki és hagyhatott volna egyházára. Utódainak pedig a dézsi egység miatt vallásos harcokat kellett vívniok. A dézsi egység szakított a Dávid Ferenc koncepciókkal, de a valóságban mégis az ősi tradíciót ápolták s ebben a *kényszerű kettősségben* él, fejlődik az unitárius egyházi hitrendszer, melynek tételeit Szentábrahám Lombard Mihály foglalja össze először. Hogyan járult ehhez a fejlődéshez az angol és amerikai unitáriusok, s hogyan módosították ezt *Kriza János*, majd *Ferenc József* elgondolásai, ezt éles elmével fejtegeti Gál Kelemen, mi azonban mellőzzük itt a hitrendszerre vonatkozó adatok részletes rajzát, *Nyilas István* polemikus iratainak ismertetését, melyekben Dávidot hitről hitre vetemedő vargafiának, Blandratát betegek után leskelődő temetőtöltő korpicesnek, vagy *Gelei* írásait, melyekben az unitáriusokat másfélistenűeknek nevezi, s magának az iskolaügynek mozzanataira fordítjuk inkább figyelmünket, melyek természetesen nem választhatók el az erdélyi egyháztörténeti eseményektől, a politikai állapotoktól vagy a nemzeti kérdésektől.

Bethlen Gábor, bár rokonságában unitáriusok is vannak, mégsem kedvez nekik: „Én az ariánusokat fölötte gyűlölöm és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömeštěbb őket üzném ki az országból“ s ha ezt nem is teszi, de saját felekezetét az ő rovásukra is gyarapítja s uralma alatt sok száz átért az unitárius valásra. Az unitárius iskolákban felváltva működnek magyar és szász rektorok, de mivel a szászok nem képeznek unitárius teológusokat, az unitáriusok kénytelenek a külföldről hozatni unitárius papokat, így kerülnek Kolozsvárra *Erasmus János*, *Radecius Bálint* és mások. A református fejedelmek közönye vagy hidegsége annál nagyobb buzgalmat ébreszt fel az iskola vezető embereiben s *Koncz* püspök buzgalma már a főkegyűjtést is megkezdi a kollégium részére. Berendezés és felszerelés miatt sok a panasz a 16. és 17. sz.-ban, és a *vetélkedések* is folyamatban vannak a felekezetek között. A Fasc. II. 382. lapján van feljegyezve: „Cserei Mihály szekundanus, Cserei Farkas fia elkövetett kihágásai és gonoszágai miatti félelmében kiszökött az iskolából, a ref. iskolába (in scholam adversae partis) ment, átért a ref. vallásra s mint apostata megbocsáthatatlan bűnbe esett“. E küzdelmes században már megállapítják a leckék rendjét s az *osztályokat* is meghatározzák (logikusok, retorok, poéták, szintaxisták, etimologisták és parvisták).

A 17. század vége súlyos megpróbáltatást hoz: az óvári iskola elvételét. Az 1683-ban bekövetkezett törökverés után Erdélyt a bécsi udvar hatalma alá akarja hajtani. A szerencsés politika egyházi térhódítást is eredményez: az erdélyi „három religio“ vitájában a katolikusok állhatatosan követelik „az nekik ígért templom mellett lévő unitárius iskolát“. Az országgyűlés Czegei Vass Györgyöt bizza meg az iskola becslésével majd átadásával. Ő szeretné ezt a triste ministeriumot elhárítani, de nem tudja. Lélektani és kortörténeti szempontból egyformán érdekesek azok a feljegyzések, miket ő maga ír a keserves aktusról: „Siralmas és példa nélkül való dolog, keserves de emlékezetes, mely végbevitett ez mai napon — így kezdi Vass feljegyzéseit — melyért minket se most, se ennek után is méltán senki nem ítélhet meg és átkozhat, mert *szolgák voltunk benne*, kétélenítettünk eljárni benne. Bizonyítom az Istennel, hogy ezen dologban való küldtetésemkor is recusaltam magamat,

sőt külön csak magányosan instáltam az méltóságos gubernatornak, hogy rendeltetésék más helyettem ezen dolognak végbenvitelére, sok okokkal erősítvén instanciámat, de semmit nem effectuálhattam, önagysága is bőv szóval replikálván és szavát ezzel konkludálván: méltán kegyelmedet senki azon dolognak végbenvitelében nem átkozhatja, mert kegyelmed abban csak szolga lesz és hogy parancsolják, kételenítetik kegyelmed végbevinni. Ezt sem bízhatni minden emberre, az dolog nagy és terhes lévén“.

A piaci épület tűzvész áldozata lesz, a Rákóczi féle szabadságharc megritkítja a tanulók számát, a dühöngő pestis tanulókból, tanítókból áldozatokat szed, tanítóhiány áll be ismét és 1718-ban meg kell érniök ennek a piaci iskolának elvételét is. Az eklézsia nótáriusának, Kolozsvári J. Andrásnak feljegyzései szerint alig mentettek át egyebet a régi iskolából, mint: „négy csengetyűt, két órát, a thékabeli könyveket, az auditoriumban volt négyágú réz gyertyatartót és az eklézsiának egy nyolcvan vidres feredőkadját“

A magyarutcai kollégium új megpróbáltatásokat tartogat az unitárius közösség számára: újból pestis tör ki, diákok segítenek tanítani a tanítóhiány miatt, árvíz pusztít s az ifjúság kicsiny, nedves szobákban példátlan szenvedések közt él. Minden elemi csapás ellenére a 18. század első évtizedeiben a szellemi élet felpeszsdül a kollégiumban. Az alsó tagozatban marad a cél: a latin nyelv elsajátítása, a felső osztályokban annál inkább érezhető a felvilágosodás szelleme. Szentábrahámí vezetése alatt *jogtudományt, geográfíát, egyetemes és természetjogot tanulnak* a felső tagozaton s még nagyobb változásokat hoz a Ratio Educationis. Bármennyi jót ad is a Ratio, mégis veszélyezteti az intézet autonómiáját s az iskolának e válságos idejében „Szentábrahámí egyedül hordja az egész egyház és kollégium összes szellemi terheit, egyedül védekezik az unitáriusokkal ellenszenvező egyház politikai és társadalmi rohamai ellen — a felvilágosodás eszmeáramlata irányában“. Ő indítja meg azt a hatalmas társadalmi gyűjtési akciót, a „kollektázás“-t, mely úgyszólván alapfeltétele lett az intézet fenntartásának. A „jőtevők“ jelentékeny szerepet játszanak az intézet életében, nekik külön méltó fejezetet szentel az író az első jőtevőtől, János Zsigmondtól kezdve egészen *Berde Mózesig*, ki azzal a kikötéssel tette hatalmas alapítványát, hogy annak élvezetét *csak cipők formájában engedí meg*.

Mária Terézia protestáns-ellenes politikája után új korszak kezdődik az unitárius egyház és kollégium életében. Gál Kelemen a *tűrelmi rendelet korának* nevezi ezt az időt, melynek reménységeit táplálta az a beszélgetés is, melyet a regens József folytatott erdélyi útja alatt Ágh István püspökkel és Horváth Boldizsár főgondnokkal. Iskolaügyekről és dogmatikai kérdésekről beszélgettek, s mikor a püspök Krisztus istenségeről és a feltámadásról előadta az unitárius felfogást, a régens így szólt: „Mi azt mondjuk, hogy senki sem üdvözülhet, aki nem él a r. kath. hitben, de nem lenne rossz mindenkinek megengedni, hogy választhassa azt az utat a mennybemenetelre, amely neki tetszik“. Később II. József uralma alatt honosította meg az egyház nemcsak kolozsvári, de vidéki iskoláiban is a „vasárnapi iskolát“.

De az a megkönnyebbülés, melyet József felvilágosultsága jelentett, nem jelentette azt, hogy az elnémetesítő törekvések ellen ne lett volna meg a természetes ellenállás. A nemzeti szellem ébredéséért az unitárius vezető emberek is küzdenek és a polihistor Brassainak édesapja már buzgón olvassa *Széchenyi Stádiumát* és *Teszedik* munkáit. A Döbrentei köréhez tartozó *Aranyosrákosi Székely Sándor* már új idők szelét érzi:

És honni lantot nyujtál ifjainknak
 S óhajtva intéd őket zengeni,
 Felvonja húrját már a lantverő
 S szokatlan ének zengedez körülé.

A szokatlan ének ápolását még nem vállalhatta az iskola. De már nem is elenezhette. „A székelyek Erdélyben az unitárius kollégium padjai között született — így idézi Gál Kelemen Toldy szavait — oly korban, melynek nem volt jelene, jövődjé alig, a multból pedig az egy hadi dicsőség ragyogott által a színtelen jelenbe, az arra emlékeztetés volt egyedül képes önérzetet kelteni a nemzetben“. Egy égőlelkű ifjú gárda készíti elő a magyar kultúra haladását, ide tartozik *Bölöni Farkas Sándor* is, a kollégium egykori növendéke, Amerikát járt ember, „ultraskodó politikus“, akit sanda szemmel néznek a főkormányiszéken.

Lelkes és alapos képet rajzol Gál Kelemen az iskola küzdelmeiről, melyeket körülmények kívánata szerint, hol maga vívott meg, hol a többi egyházzal összefogva, mert a szabadságharc előzményei és az abszolútizmus elhalványították a régi ellentétet az egyházakkal és a magyarság közös érdekeit hozták előtérbe. 1850-ben megerősítik a kollégiumot főgimnáziumi és teológiai tagozatával, megadják a nyilvánossági jogot a keresztúri alginmáziumnak, a fordai, torockói és vargyasi magániskoláknak s mikor e nehéz korban Bach meghatalmazottja meg akarja szüntetni az unitárius és ref. konzisztóriumot s helyettük tanulmányi bizottságot akar szervezni, energikusan kivédik ezt a merényletet. Küzdelem így is marad elég: a „garasos alalmazna“ sajátos intézménye nélkül alig tudnák az intézetet fenntartani, tanári utánpótlásról gondoskodni s tovább éltetni az intézetet egészen addig, míg 1883-ban az államsegély meg nem szilárdítja anyagi bázisát.

Az első könyv ötödik fejezete az *igazgatásról* közöl érdekes és jellemző részleteket. Egykorú instrukciókból ismerkedünk meg az igazgatóságnak, mint szervezett testületnek működéséről, a felügyelőgondnoki állás szerepéről, az egyházi nevelésügyi bizottság funkciójáról stb. Jellemző, hogy az állandó nagy anyagi és egyéb gátlások ellenére az igazi transzilván életöszton hogyan oldja meg a tanarképzés óriási munkáját. A képzés olasz, német, holland egyetemeken történik, azaz; lehetőség szerint az ott végzettekől történik a kiválogatás a tanárok ajánlatára, a városi tanács, a világi urak, az eklézsia vezetői, később a Főtanács által; csak a 19. században teremtik meg a kapcsolatot a manchesteri New College-gel s más angol s amerikai intézetekkel. Szigorú *reverzáliissal* biztósították, hogy akik külföldre mentek tanulni, az ősi intézet szolgálatába álljanak visszatérésük után.

A külföldön is szokásos *papmarasztás* mintájára az erdélyi unitáriusok meghonosították a *tanármarasztást* és természetesen ezzel a *tanármenesztést* is, ha munkája nem felelt meg.

A tanár vagy rektorbeiktatás is a kollégium hagyományos szokásai szerint történt. Még a 18. század végén is latin rigmusokkal történt az avatás, mint ezt *Pákei József* példája mutatja, melyet a Fasc. VII. 459. l. örökített meg.

Josephe Pakei Clarissime Rector
 Versuum meorum sis benignus lector
 Erga te ardebar in me amortalis
 Qui esset inter nos semper immortalis etc.

(Márkos Albert fordítását is közli Gál Kelemen :

Pákei iskolánk bölcs igazgatója
Légy-e pár versemnek kegyes hallgatója,
Mert bennem irántad oly szeretet lángol,
Mely a síron túl is hevít és világol stb.)

A tanár és a papmarasztás intézményét megértően, azaz : *történeti álláspontból* ítéli meg Gál Kelemen. Bizonyos, hogy a vallási reformok forrongó időszakában a hívek csak ahhoz a paphoz ragaszkodhattak, akiknek ígéhirdetése az ő vallási felfogásuknak megfelelt. S az eklézsia elvi és gyakorlati szempontból egyaránt ugyanazt a mértéket alkalmazta a tanárokkal szemben. Hogy erre komoly ok volt, arra bizonyosság e pár sor a kolozsvári unit. eklézsia jegyzőkönyvéből (1722—1733 N.):

„4. Keresztúri Sámuel bejövetelét nem kifogásolja, de megkívánja, hogy ökegyelme mindennek előtte *a felettebb való itattól megoltalmazza magát*, hogy attól megterhelhetvén Isten dicsősége előmozdítására, functiojának véghezvitelére sőt csak *emberek előtt becsülettel való járásra alkalmatlan ne legyen*, amint ennek előtte cselekedett némelyeknek láttokra, *melyből a gyalázat a t. eklézsiaira is redundál*. Az imádságok és közönséges tanítások órájára megjelenjék, melynek elveszteglésében, ha meritalis ratiot nem adhat, nem lesz accepta. Item ha hibát mi vétket (kivált, mikor magának valami privatumot vagy nyereségét vagy kárát nézi a dolog) tapasztal, ne mindjárt publice redarguálja a hallgatót (mint Tordán is cselekedett). Különb. ha ezeket ökegyelme szántsándékkal elvesztegli, *maga léssen maga kárának oka*“.

Az igazgatás, iskolaszervezés dolgában, tankönyvek követelésében és írásban óriási szerepe van Brassainak, ki a magántanulás kénytelen kelletlen elharapózó szokását azzal az érvvel szeretné megszüntetni, hogy ez gátolja a tanuló önállóságát, mert „az éptagút is bénává teszi“.

A kollégium szervezetét, munkáját, belső életét, személyi erőforrásait a II. kötet tárja fel. Itt világosodnak meg a belső összefüggések, melyekkel az iskolát egyrészt az az unitárius hitrendszerhez, másrészt a környezethez kapcsolják.

Unitárius pedagógia és unitárius tanításügy sajátos termékei egy olyan hitrendszernek, mely csaknem kétszáz évig élte történelmi kényszerből a gólyakalifa kettős életét. És az univerzalizmusra törekvő erdélyi szellem mégis *egésszé* tudta érlelni. Kitermelte a *teljes iskolarendszert* a triviális fokozattól az akadémiáig. Mindegyik fokon nagy gátlásokat kell leküzdeni. *Brassai a Vasárnapi Ujságot* ajánlja fel az elemi-nek olvasókönyv helyett és még a 19. század végén is nem okleveles köztanítókra kell bízni a tanítást.

Figyelemre méltó, hogy az unitárius pedagógia megteremti a három évi *felső elemi* reformkísérletét, mely a klasszikus iskola felé egyengeti az utat.

A klasszikus tagozat főtárgya a latin, gyakorlati célja a közélet, törvényhatóság, igazságszolgáltatás és közigazgatás számára megfelelő embereket adni s kifejleszteni a szónoki készséget, mellyel küzdeni lehet az osztrák reakció ellen.

A klasszikus tagozat után, a toga felöltése előtt a noviciátuson kell átmenni az ifjúságnak. A novicius már nem gyermek, de még nem teljes jogú diák. Hat hétfő jár egyenruhában, buzgón tanul, naponta kétszer templomba jár, kifogástalanul viselkedik, vizsgát tesz a kátéból, görög nyelvből, sajátkezűleg iratkozik be, átesik a felavatási formán vagy annak túlhajtásán, a pennializmuson, melyet öreg diákok vé-

geztetnek az újoncokkal s csak ezután árad el rajta a teljes jogú diák boldog érzése. Egy 1676 évi törvény így írja le a felavatás egyik fajtáját, a depositiot:

„A depositiot beaniának is hívták a francia *bec jaune*-tól (=sárga csőr), ami megfelel a *fuchsnak*. Ez egy furcsa és különös ceremónia, mellyel az új diákok felvették a studensek közé.

A depositor a jelentkezőre különböző színű ruhát ad, arcát feketére mázolja, kalapjára füleket és szarvakat kötnek, szájába disznóagyarat tesznek, aztán a hallgatóság elé vezetik, kérdéseket intéznek hozzá, melyekre felelni kell, de a fogai közt lévő agyartól nem tud beszélni, hanem csak rőfögni, ezért a depozitor disznónak nevezik. Egy kezével összeszorítja a nyakukat, míg a fogak kiesnek a szájukból. Így vesztik el mértéktelenségüket és nagyétúságukat. Aztán leszakítja a füleket, hogy tanuljanak szorgalmasan s ne legyenek szamarak, a szarvakat, hogy tegyék le durvaságukat. Aztán lefektetik, végiggyalulnak egész testén, hogy a művészetek így csiszolják ki lelkét. Végül egy fazék vízzel leöntik, hogy kezdjenek új életet, tegyék le rossz szokásaikat, gonosz hajlamaikat. Legvégül a filozófiai kar dékánja elé viszik, aki miután megvizsgálta ismereteiket, sőt tett szájukba és bort öntött fejükre, mert a só bölcsesség szimbóluma, a bor pedig megtisztítja a beania piszkától“.

A gimnázium évei után jön a filozófia 3—4 éve, melyhez még jogi tanszéket is állítanak fel; ez azonban 1848-ban megszűnik. Jellemző az a sokoldalúság, mellyel a törvénytudomány tantervét megalkották. (Hazai törvénytudomány, közjog, magánjog, a nemes székely nép konstitúciói, a szász nemzet. státútumai, büntető jog, közigazgatás, politikai tudomány, közgazdaságtan).

Különös, de történeti okokból érthető, hogy a *lelkészképzés* csak 1845-ben válik el a többi stúdiumoktól. A 17. században még csak *gyakorlatból, megbeszélésekből* áll a képzés. Az uralkodóház nem segíti elő a külföldi egyetemek látogatását, a dési komplanatio nehezíti a nyílt hitvallást, unitárius könyvek nyomtatása lehetetlenné válik s az unitárius vallás egész dogmái rendszerét csak a 18. században foglalja össze Szentábrahám Mihály. De még a különválás idejétől is nagy út van 1900-ig, addig, amíg a teológusoknak módjuk lesz a filozófiát az egyetemen hallgatni és *Schneller* és *Böhm* eszméitől megtermékenyülve elmélyedni tanulmányaikba.

Az unitárius egyházi és iskolai közösségnek minden mozzanatát megvilágítja Gál Kelemen alaposan, érdekesen, szerető figyelemmel. Megtudjuk, hogyan fejlődött az *ének, műének, orgonázás* ügye, melyet a vallásalapítók puritán buzgalma kissé elhanyagolt; látjuk a *tankönyvkérdés* fejlődését, melyben oly nagy és áldásos szerepe van a nagy Brassainak; látjuk, mennyit tesz Brassai a *fizikai szertárak, laboratóriumok* felszereléséért, elkezdí az *ásványgyűjtést*, sürgeti a *próbatanítást*. Látjuk, hogyan húzódnak az *érettségitől*, mert az abszolútizmustól jön és *hogyan fogadják el mégis*, mert jónak látják. Látjuk az *Apollo dalkör* megalakulását, az önképzés megindulását az iskolával párhuzamosan, az *autonómiaért való harcot* az állami befolyás növekedése idején, látjuk a nagy idők fellángolását, *Böloni Farkas Sándor* buzgalmát a *Kaszinó* alakítása körül, a *könyvtár* keletkezését, pusztulását és újraéledését, az internátusok belső életét, látjuk az *iskolai színelőadások* divatját, melyekben a jezsuiták iskoladrámáit vették mintának egész azon időpontig, melyben az egyik kollaborátor színdarabjának illetlen alluzioi folytán szünet áll be az előadásokban. Látjuk a *Kismezőn* mulatozó diákokat és megtudjuk, hogy ma már a nemes szórakozás e kedves helyétől meg kellett válnia a kollégiumnak, a pajkos diákokat, akik gúnyosan aposztrofálják az iskola ama jóltevőit, kik folyton *semper kásával* traktálják őket és a zsörtölődő jóltevőket, kik zokon veszik ezt a kötekedést.

Nem is tudom, mit emeljek még ki a II. k. gazdag tartalmából? Talán *Brassai* örök reformerségét, ki már a korondi zsinatra készíti újító terveit s követeli az *élet-hez szükséges tárgyakat, a tanárképzést* az „észi és kézi művészethez hasonlítva“ a tanítást, melyet ép úgy kell tanulni. Említsem *Dániel* főgondnokot, aki óvatosságában fél a reformoktól és az *Ellenmondás*-ban írja: „*Aki igen nagyot lépik, könnyen elbukik . . . A talentumot nem az új rendszer adja meg, hanem a természet*“, vagy említsük meg a javaslat hozzászólói közül *Darkó* Mihály tordai rektort, aki lokális tapasztalatok és kitűnő lélektani megfigyelések alapján vetíti fel a túlterhelés veszedeelmét:

„Az új rendszer életbeléptetésének semmi akadályát nem látja, de fél a *tanterv túltömöttségétől*, mert felül napi 3, közbül 4, alul 3 óránál s utóbbiaknál még napi 2 privát óránál több nem lehet. Tapasztalat bizonyítja, hogy „a gyermek azt a körülményt, mely ötet, milyen a tanítás is, természetes nevededéséből kicsigázza (?), ha mézes pogácsa (tordai igazgató) lenne is, hamar megunja. Aztán a mondottakból megmarad? semmi.“ Az ember nem jut el mindenre „temérdek hiányt okozhatna az igen nyakra főre haladással“. Szükséges volna a tankönyvek közül egy *képekkel ellátott jó természethistória*, amilyen „minden magyar szégyenére még meglehetősen kielégítő sincs“, aztán egy nem csoda tudakosságba burkolt könnyűszerű magyar nyelv grammatika és végül egy magyarul írt latin nyelvtan“. Feltűnik jelentésében az, hogy a nyolc osztály közül a legalsó (olvasók) mellett 1839 óta „van egy polgári osztály“ „három foljtonosan tanuló és egy negyedik“, kinek tettezendene ismétlő évre berendelve. „Ebben tanítatik magyar olvasás, írás és nyomtatásban írás, vallás hitsorsosainknak, gazdasági előismeret, népphysika, magaviseletstudomány, egészségstudomány, számtudomány, Magyar és Erdélyhon földleírása és históriája, kevés rajz, ének. Ez, amint a tantárgyakból észrevehető; megfelel a későbbi polgári iskolának.“

Jellemző, hogy a magyar tanítási nyelvért folytatott küzdelem összeesik a reformok vágyával és magának a szakszerű tanításnak kívánatával. És jellemző a németesítés eredményeként fellépő spontán reakció. Az egyik, melyet Gál Kelemen megörökít, II. József halála után történt. 1790 február 24-én a gubernium elrendeli, hogy a beteg császárért imádkozzanak. A Fasc. VII. 15. l. jegyzi fel erről:

„Mikor az utcán sorban mentek, hallották, hogy más vallásúak egymás közt suttogták: méltó is, hogy az unitáriusok a császárért imádkozzanak, aki nekik, a vallásuknak szerfelett kedvezett. Május másodikán, temetésekor gyászistentiszteletet tartottak, mikor egyházi beszédet Almási, rorációt Márkos György tartott. Akkor volt minden vallású és nemű hallgatók száma, amilyen emberemlékezet óta templomunkban nem volt“. S ilyen előzmények után — a Fasc. VII. 30. l. szerint — május 22-től a gubernium átír a konzisztoriumhoz, hogy a „jelenlegi változások alkalmával“ az unitárius ifjúságnál különböző tiltott és szokatlan izgalmak (animi motus) nyilvánultak, éjjel kihágásokat követnek el, az ablakokat beverik, szembejövőket — különösen németeket — megverik. Kéri, hogy minden módon igyekezzenek arra, hogy e kihágások megszűnjenek“.

A másik komolyabb tüntetés a magyar színészet ügyéért történt. Az 1794—95. évi országgyűlés állandósította ugyan a magyar színjátszást, de az elvi határozattól nagy út volt még a tényleges érvényesülésig. A magyar színészek csak ritkán jutnak szóhoz és még évtizedek múlva is inkább azokon a napokon, mikor a báli és bőjti esték miatt a közönség nem járt színházba. Az alkalmasabb napokra a német színészeknek adtak engedélyt. A városi tanács és gubernium közt hosszas tárgyalások

folynak és mivel ezek nem vezetnek eredményre, ideges lett a közönség és különösen az ifjúság kezdett békétlenkedni. Ez a békétlenkedés előadás közben történt, amiért a magyar művészeket saját hazájukban megvetik. 1832 júniusában a színház falán egy *intő irás* jelent meg, amely azért is nevezetes, mert *a három egyesült ifjúság* nevében írták. De tartalmánál fogva is érdekes ez az *Instructio admonitoria*:

„Mi kolozsvári három egyesült ifjúság, kik nemzetünk korcsosodását szivrepesztő fájdalommal nézzük, kegyelmeteket Heinrick Ulrich direktioja alatt levő színjátszó társaságot, mint nemzetünk és nyelvünk meghalása főszközeit szebbre, de mégis derékre és igazán magyarrá kifejlésünk eleven gátjait, csakugyan *magyarosan megintjük*, hogyha még nemzeti játékszínünket semmirevaló bohóságaikkal, melyekkel csakugyan nemzeti karakterünk legszebb vonását a komoly férfiasságot ronthatják, még befertőztetni meg nem szűnnek, s szegény hazafi színjátszó atyánk fiait ezen kis theatrum jövedelmétől ezentúl is megfosztanak, szóval, *ha fővárosunkból Kolozsvárról el nem takarodnak, meg fogjuk kegyelmetekkel ismertetni, mire mehet az elkeseredett hazafiság*. Ismét és ismét tiltakoznak ezen magyar haza fiai“.

A három egyesült ifjúság: a katolikus, unitárius és református ifiúsnak ez az összefogása jellemző szimbóluma a nehéz időknek, melyek megérezteték a közös érdekeket. (Az összeomlás után találkoztunk ezzel a jelenséggel, mint a transzilvanizmus összeforrasztó erejével, mely felekezeti akciókra készítette az egész erdélyi magyarságot).

Nem tudok minden részletre kiterjeszkedni, csak futólag említem *a plágát*, a latin ellen vétők fegyelmi büntetését, a fegyelmi szabályokat, melyek az erőtelenséget tanulókat védik az erős vesszőzéstől s a helyett *lapos ágú korbáccsal adandó három mérsékelt ütést ajánlanak*, — de nem folytatom, mert ezt a könyvet legalább is minden könyvtárnak meg kellene szerezni, hogy *vade mecum* gyanánt szolgáljon mindazoknak, kik Erdély pedagógiájának ezt az integrans részét meg akarják ismerni.

Ritka értéket ad a könyvnek az az analízis sorozat, melyben Gál Kelemen pompás összefoglaló rajzokat ad a kollégium összes rektorairól és tanáiról. E részben találkozunk a hitformáló *Dávid Ferenc*, a költő *Sommer*, a tudós *Palaeologus*, a zsolnári *Bogáthi*, a nagystílusú *Szentábrahám*, a polihisztor *Brassai*, a nagy tudású *Ferenc József*, a kiváló *Derzsi József*, a mélyelméjű *Péterfi Dénes* és sok más nagy pedagógus kitűnő arcképeivel.

Ennek a *monumentum aere perennius*-nak csak egy hiányát kell megemlítenünk. Hiányzik belőle az irodalmi forrás-művek összefoglalása és hiányzik *egy név és tárgymutató*. Ezt a hiányt még utólag is érdemes volna pótolni, hogy ne csak megbizható, de könnyen használható forrása is legyen annak, aki a transzilvanizmusnak ezt a különös jelenségét, az unitárius pedagógiát akarja tanulmányozni.

Kemény Gábor.

Kornis Gyula: Petőfi pesszimizmusa. — (Franklin Társulat. Budapest. 104 11.)

Céhbéli filozófusok „betörése“ az irodalomtudomány területére rendszeresen összefoglaló műveket, nagyobb korszakoknak elvi rendezését szokta eredményezni. Kornis, a bölcselő lélek bűvár; Petőfi költészetében egyetlen szempontot kísér végig és fejt föl, amikor a költő pesszimizista hangulatú költeményeit veszi vizsgálódás alá. Kornis műveinek ismeretében természetesen vesszük, hogy könyvében szinte a pesszimizmusnak elvszerű *sommázását*, Petőfi hangulati hullámvázának intuitív rajzát adja.